

מזיכרון לשכול

מקרה כישלון מיזם "הר איתן" והחלפתו ב-"היכל הזיכרון הלאומי":
הוויקטימיזציה (קורבניות) כבסיס הסולידריות הישראלית

אודי לבל וזאב דרורי

הנצחה ישראלית

בשנת 2013 נמנו 2900 אנדרטאות ואתרי הנצחה בישראל. מדובר בממוצע של אנדרטה אחת לכל שמונה חללים. נתון חסר תקדים! לשם השוואה: באירופה מתקיים יחס של אנדרטה אחת לכל עשרת אלפים חללים (אהרוני, 2013). סטטיסטיקה זו אינה כוללת הנצחות שאינן באמצעות אנדרטאות (במרחב הפיסי) אלא מצויות במרחב הווירטואלי, התרבותי או האינטלקטואלי. הנצחה, בעיקר באמצעות הקמת אנדרטה, הנה פרקטיקה תרבותית מקובלת בחברה הישראלית שנועדה אף לסימון, למסגור ולמיצוב המנציח לא פחות מאשר המונצח: רבות מתנועות ההתיישבות, ערים, מועצות אזוריות או תנועות נוער מקיימות הנצחה לחבריהן שנפלו בעת שירותם הצבאי, תוך שהדבר משמש עדות לתרומתן היחסית לביטחון המדינה. גם גופים פנים צבאיים (ברמת החטיבה, החיל, הפיקוד, ולעתים הסיירת) מקיימים הנצחה לחלליהם (לעתים באמצעות עמותות חיילים במילואים ובני משפחותיהם, ששירתו בהם) כהמחשת תרומתם וקרבנם היחסי בתוך צה"ל. כל זאת לצד מוטיבציות כנות לנפק הנצחה לחללים ולקיים פולחני אָגָל וזיכרון קהילתיים, אזוריים וארגוניים. מה שמוביל לכך כי חללים רבים מונצחים במקביל במספר אתרים, אזוריים וצבאיים.

לצד מצב זה של תרבות זיכרון המעודדת ומקיימת הנצחה במידה רבה, מעניינת העובדה כי לישראל אין אתר הנצחה לאומי לכלל נופליה. מתוך כלל האנדרטאות, 47% מהן הוקמו על ידי משפחות חללים; 5.5% הוקמו על ידי יחידות צבאיות; 1.7% הוקמו על ידי ארגוני מגזר שלישי להנצחת מחתרות שפעלו טרם הקמת המדינה; 22% הוקמו על ידי ישובים לזכר תושביהן שנפלו

במלחמות השונות, והיתר – בידי יזמות אחרות (אהרוני, 2013). עם כל זאת אין לישראל National War Memorial שהוקמה ביזמת המדינה. רובה המכריע של ההנצחה נוצר בדרך של "Bottom Up" הודות ליזמה אזרחית או פנים צבאית. אמנם תחזוקת חלק גדול מאנדרטאות אלו נעשה בסיוע תקצוב ותמיכה ממסדית, אך זאת רק לאחר שהן קמו באמצעות יזמות וולונטריים חוץ ממסדיות. בשנת 1959 הוקמה המועצה הציבורית להנצחה במשרד הביטחון, והיא כללה הורים שכולים ואנשי ציבור. גוף שתפקידו לייעץ לשר הביטחון בכל הקשור למפעלי הזיכרון וההנצחה, אך זאת תוך הספקת הכוונה אתית, תרבותית וסמלית, מבלי לקבל סמכויות לחקיקה, לקביעת תקנות או לעיצוב מדיניות ציבורית מחייבת. בכל הקשור לאנדרטאות, כתבה ד"ר זיוה שמיר, ששימשה כהיסטוריונית המועצה, כי רק מיעוט של אנדרטאות הוקמו ביזמת חברי המועצה, וכי רוב פעילותה היה לנקוט מה שהיא כינתה "מדיניות של אי התערבות" ושל השלמה עם "דפוס הנצחה דמוקרטית" שאפיין את ישראל מראשיתה (שמיר, 1996, עמ' 16).

"אי התערבות" מצד המועצה ומצד מקבלי ההחלטות נתאפשרה משום שבאותו עידן (של "בניין הלאום") ממילא נתבצעה רובה של ההנצחה באופן שהלם את רוח התקופה, באופן של "הסדרה עצמית" וללא צורך באכיפה. עיתוי שבו עוצב ואומץ "משטר האובדן הלאומי" (לבל, 2013; Lebel, 2013b) שהלם את "מודל השכול ההגמוני" (שם). נשאו בחרו בשיח שסיפק וניפק משמעות ולגיטימציה לאובדן ולהקרבה. רכיב נוסף שאפיין את המודל ההגמוני הנו הדה-פוליטיזציה של השכול בפרט ושל הצבאיות בכלל. מבחינת ההגמוניה – זיכרון קולקטיבי הנו אפקטיבי כאשר הוא מופק ומתקבל בתור א-פוליטי. קרי – שיח הזיכרון וההנצחה, המייחס לנפילת החללים משמעות ופרודוקטיביות לאומית וממסגרת את הקרבת החיים כהכרחית – נתפס "טבעי", ככזה המבטא הסבר אמת, אותנטית ואובייקטיבית. ולא רק זאת – שכל עירוב של רכיב "פוליטי" עשוי לחלן את השיח – אל הוא בבחינת "טומאה" בלתי לגיטימית (Hermoni and Lebel, 2012).

בהקשר זה, נראה כי דווקא הדמוקרטיזציה, כמו גם הקהילתיות שאפיינו את ההנצחה הישראלית – הן אלה שאפשרו דה-פוליטיזציה זו. העובדה שישאל מראשיתה הכילה מספר "קהילות זיכרון" (Welzer, 2008, pp. 291), שחלק גדול מהן יזם מפעלי ההנצחה שלו (יש לציין כי מדובר בפלורליזם תוך הגמוני ובתת תרבויות הנצחה פנים הגמוניות) היא שאפשרה לחברי כל אחת מהקהילות האלה

לכבד את "חלליהם" באופנים הייחודיים והרצויים להם. הדבר מזער, לפחות על פני השטח, מחלוקות (קרי: פוליטיזציה) שהיו עשויות לצוץ לו משפחות וקהילות היו מחויבות להצטופף בצילה של אותה אנדרטה (קונקרטיה וסימבולית) שאינה משקפת את ייחודיותן בכל הקשור לאופני ושיחי הזיכרון. יכולתם של חברי "קהילת זיכרון" לפנות לאנדרטה "שלהם" על הנרטיב הייחודי והצוואה הקונקרטיה המיוחסת בה לחללים המונצחים – מסבירה את העובדה שמחלוקות פוליטיות פומביות סביב מפעלי ההנצחה היו ועדיין הנן שוליות, יחסית, בשיח הזיכרון הישראלי. זיכרון אורגאני המבוסס על פסיפס ולא על הומוגניות מכנית אחידה.

דוגמה עכשווית לכך היא הורים לחיילים שנהרגו בתאונת אימונים. חלקם פונה ביום הזיכרון לאנדרטה של החטיבה שבה שירת הבן, כדי לכבד את זכרו בטקס ממלכתי "שמרני" המבצע "הרואיזציה" של כלל החללים ותופס את כולם כחללי "אין ברירה". אחרים מעדיפים להגיע לאנדרטה ייחודית שהקימו לא אחת ההורים של חללי אותה תאונה [למשל אנדרטת "אסון המסוקים" שנבנתה כיזמה עצמאית חוץ-ממסדית (פייגה, 2010)] – שם עשוי להתקיים טקס חתרני בעל מאפיינים ויקטימולוגיים (קורבניים) המפנים לא אחת אצבע מאשימה כלפי המדינה או הצבא, ומסמנים אותם כאחראים לשכול מיותר ובר מניעה (Doron and Lebel, 2004). הודות לפרגמנטציה זו – אין מרחב ההנצחה הופך לאתר שבו הראשונים מאשימים את השניים בכך שהם מטמאים את קדושת השכול, והשניים אינם מטיחים בראשונים כי הם מסלפים את זכר הבנים. מדובר ב- "ניהול רושם" אפקטיבי שמותיר פומבית "על פני השטח" ב-"קדמת הבימה" (Goffman, 1990, 111–121) שיח זיכרון א-פוליטי וקונצנזואלי.

מטרת המאמר ושיטותיו

מאמר זה יבחן לעומק יזמה ראשונית בישראל: ניסיון הקמתו של אתר הנצחה לאומי למלחמות ישראל וחלליהן. כפי שצוין, יזמה זו מעניינת, לא רק משום שבישראל לא נתקיימה הנצחה לאומית-ייצוגית כי אם יזמות הנצחה מצד "קהילות זיכרון" רבות, אלא גם משום שהיא יצאה לדרך בעיתוי שבו לחברה הישראלית החלו לחדור יותר ויותר רכיבים פוסט-מודרניים ופוסט-הרואיים, כגון: הפרטה, אינדיבידואליזם, גלובליזציה, פרגמנטציה ואף פוסט-לאומיות (Lebel, 2015). הניסיון להקים לראשונה הנצחה לאומית "Top-Down" בעיתוי זה הוא מבחן משמעותי לקונצנזוס הישראלי. זיכרון קולקטיבי הנו בהגדרה נרטיב

הממסגר את הנופלים והחללים בסיפור ובפשר ייחודי; ובמקרה של אתר הנצחה לאומי – מדובר על ניסיון לייצר סיפור אחיד וקונצנזואלי. שלל המחלוקות והעימותים שעלו, החל מיציאתה לדרך של היזמה – כפי שיתוארו וינתחו באופן פרטני במאמר זה – מהווים המחשה למתחים והססעים הקשורים ליחסי צבא-חברה בישראל בפרט ולאתוס הלאומי בכלל. במקרה האמור – מדובר במתחים ובמחלוקות שבסופו של דבר הובילו לביטול המיזם בתצורתו המקורית (כאתר זיכרון קולקטיבי) והקמתו, בסופו של דבר, כאתר של שכול: אתר הנצחה, שישמש בעיקר את המשפחות השכולות, שפרקטיקת הזיכרון שתתקיים בו תצומצם לכדי אזכור שמות החללים ותאריך נפילתם. זהו שינוי מהותי משום שהכוונה המקורית של פרויקט 'הר איתן' הייתה כי הוא יהיה מחוז זיכרון, שיספק סיפור לאומי קונצנזואלי ויהווה מעטפת קונטקסטואלית למותם של החללים. מקום שלצד הנצחת החללים יעסוק גם בהיסטוריה ובסוציולוגיה הצבאית והמדינית של כלל המלחמות, המערכות והעימותים. בסופו של דבר הפך האתר למחוז שבו מתקיימת הנצחה אינדיבידואלית מצומצמת, ללא כל נגיעה בהקשרים קונטקסטואליים. למעשה הודות לאותה דה-קונטקסטואליזציה נתאפשרה הדה-פוליטיזציה, שכן מדובר בנטישת הניסיון לייצר קונצנזוס נרטיבי לטובת הסתפקות בפרקטיקת סולידריות בסיסית: אזכור שמות החללים כחלק ממחויבות למשפחותיהן שהקפידו לתבוע במשך השנים את הקמת האתר. זוהי סולידריות המבוססת על שיחי הטראומה והוויקיטימיזציה המאפיינים את התקופה (לבל, 2017). שיחים במסגרתם בין אם קיימת או לא קיימת הסכמה פוליטית על נסיבות מותם של חיילים – הרי ששרירה תפיסתם שלהם ומשפחותיהן כקרבנות שיש לעמול כדי להיטיב את מצבן ולהיענות למאווייהן. במקרה זה: הקמת מרכז הנצחה שיבטיח את אזכור שמות החללים, כדי שישמש משאב התומך בעיבוד האָבֵדן וההתמודדות עמו (לבל, 2013). זאת מבלי להכליל באתר התייחסות ל- "סיפור ההקרבה" ולנסיבות הנפילה, שכן חריגה שכזו בהגדרה תוביל את חילוקי הדעות לאתר ההנצחה ולשיח הזיכרון; דבר שלא יתרחש כל עוד ההנצחה שם תצומצם לכדי אזכור שמי של הנופלים, ותו לא.

מאמר זה ימחיש את שלל העימותים והמחלוקות שעלו במהלך הניסיון לגבש את "הר איתן" כמרכז הנצחה לאומי ורשמי. נעשה זאת באמצעות ניתוח "ארכיון הר איתן" הכולל שלל פרוטוקולים, חוות הדעת והתכתבויות שהתקיימו במסגרת המיזם. זאת, נוסף על ניתוח השיח על אודות "הר איתן" שמצאנו בארכיון הכנסת בירושלים, בארכיון משרד הביטחון ובראיונות שערכנו עם בכירים ממלאי

תפקידים. באמצעות ניתוח דיסקורסיבי לצד ניתוח פוזיטיבי המקובל במחקרים היסטוריים-פוליטיים על אודות שיחי יזמות פנים ממסדית וחוצה לה (Wodak, 2001), נחשוף את השסעים המרכזיים שלא אפשרו את גיבושו של קונצנזוס סביב עיצובו של זיכרון לאומי מוסכם וייצוגי, ולאחר מכן ננסה לדון בתובנות הפסיכו-תרבותיות שהמקרה הנבחן מעניק לנו ביחס לחברה הישראלית. כאמור – נציע כי העיסוק באינדיבידואלי בשכול ובאָבדן באמצעות תמות פסיכולוגיות (טראומה אבדן, געגוע, התמודדות) ולא באמצעות תמות סוציו-היסטוריות (הקשרים, סיבות, לגיטימציה, הצדקה, מוסר) הנם עוגני סולידריות בעידן של היעדר קונצנזוס. דבר המאפיין חברה במצב הפוסט-הרואי שבה הסולידריות הנה סביב "הקורבן" (ובמקרה זה האמפטיה למשפחתו וההיענות לתביעתה להנצחת בנה) כל עוד לא מתקיים קונצנזוס בדבר זהות ה-"מקרבן" (לבל, 2017).

התהוותו של פרויקט "הר איתן"

בשנת 1974 הציגו אישי ציבור, אדריכלים ומשפחות שכולות את רעיון הקמת National War Memorial בפני שר הביטחון דאז, שמעון פרס. הם הלינו על כך שההנצחה הישראלית המבוזרת אינה מאפשרת את קיומם של טקסים בנוכחות כלל שרי הממשלה, ומאלצת את המנהיגים הלאומיים להתפצל לשלל אנדרטאות, כך שתמיד יהיה מצב שבו אנדרטאות מסוימות תיוותרנה בימי הזיכרון ללא ייצוג ממשלתי. הקמתו של מרכז לאומי שתונצחנה בו כל המלחמות וכל החללים ימנע מצב שכזה. שמעון פרס הביע תמיכה ברעיון של הקמת אתר הנצחה מרכזי בהר איתן אשר "יינתן בו ביטוי לגבורת ישראל [...] וישמש מפעל מרכזי להנצחת הבנים" (פרס, 1974).

"הר איתן" הוא אחד מהרי ירושלים, הנישא לגובה של 788 מטר מעל פני הים. זהו מקום היסטורי-ארכיאולוגי שיש בו שרידי התיישבות מלפני כ-6000 שנה. עד למלחמת העצמאות של ישראל התקיים בו כפר פלסטיני בשם "חרבת אל-לוז" שתושביו נסו בעקבות המלחמה. בשנותיה הראשונות של המדינה נוצל שטחו להקמת יישוב לקליטת עולים שבאו מתימן, אך בשל תנאי מזג האוויר הקשים הובילו בסופו של דבר לפינוים משם. המחשבה הייתה כי בהקמתו של "הר איתן" ייווצר "משולש הזיכרון" הישראלי הממוקם טופוגרפית על הרי ירושלים. ואכן, אילו היה קם הפרויקט היה ניתן לצלם מן האוויר שלושה אתרי זיכרון שהם שלושה קדקודים של משולש שווה-שוקיים הממוקמים על הרי ירושלים: יד ושם, אתר ההנצחה לשואה הממוקם על הר הזיכרון; בית הקברות

הלאומי של ישראל הממוקם על הר הרצל וקבורים בו ראשי ממשלה ונשיאים; והאתר הלאומי להנצחת מערכות ישראל שהיה אמור לקום ב"הר איתן", מקום שיכול היה להעניק ל"משולש הזיכרון" את הצלע הצבאית וההרואית. שר הביטחון פרס אישר את האתר שישתרע על פני 30 אלף מ"ר וסביבו יוקם פארק על שטח של 4600 מ"ר.

לאחר אישור המיזם (1974) החלו להתבצע פעולות ראשוניות, ובעיקר הקמת ועדות וצוותי חשיבה שהתבקשו לעצב את הקונספציה הפדגוגית והארכיטקטונית שלו. בשנת 1977 חל בישראל מהפך בשלטון וראש תנועת הליכוד, מנחם בגין, נבחר לראש הממשלה. בגין שנחשף למיזם אישר אותו, והחליט שהוא יקום בתקופת שלטונו. את הטיפול בו הוא העביר לוועדת השרים לענייני סמלים וטקסים, וזו אכן הכריזה ב-29 בדצמבר 1982 על הקמת "הר איתן" שאותו כינתה "המרכז הלאומי לגבורה ולהנצחה". בהתאם להחלטה החלו להיכתב ספרי היסוד ההיסטוריים שהיו אמורים לשמש כבסיס העיוני לבניית האתר, שהרי עד אותה העת לא היה בישראל אתר הנצחה רשמי-מרכזי, ולא הייתה קיימת היסטוריה צבאית רשמית, והיה צורך לגבש תפיסה שתבהיר אילו אירועים ואילו פעולות צבאיות ייכללו בהנצחה שתבצע במרכז.

אך שלל אירועים שהתחוללו בתקופת שלטונו של מנחם בגין, ובעיקר המלחמה בלבנון והמשבר הכלכלי שעמו התמודדה המדינה, לא אפשרו את תקצוב המיזם, דבר שהוביל בפועל להקפאתו. רק בשנת 1991 היה זה ראש הממשלה, יצחק שמיר, שהביא לסיום את "חוק הר איתן" המצוי בספר החוקים של מדינת ישראל, ועמו התחייבות פיננסית של המדינה לתקצבו. העבודה יצאה לדרך ובמהלכה התרחשו שוב חילופי שלטון: בשנת 1992 נבחר יצחק רבין בראשות תנועת העבודה לראשות הממשלה. ממשלת רבין המשיכה לתמוך במיזם, וגם לאחר הירצחו, המשיך מחליפו, שמעון פרס, לתקצב את שלל הוועדות שפעלו לקידומו, ובמסגרתן: היסטוריונים, סוציולוגים, אנשי חינוך, ארכיטקטים ובכירי צבא בדימוס שפעלו לעיצובו התוכני והאסתטי של המקום. גם כשהתרחש מהפך פוליטי נוסף והליכוד בראשות בנימין נתניהו חזרו לשלטון (1996), נמשכה התמיכה במיזם ומונתה ועדת שרים ייחודית לקידומו. ב-27 בינואר 1998 הצביעה הכנסת בעד החלטת הממשלה: "הכנסת חוזרת ומאמצת את ההחלטות שנתקבלו על ידי ארבע ממשלות ישראל האחרונות, לפיהן יוקם מרכז ההנצחה והתקומה בהר-איתן, למול 'יד ושם' ו-'הר הרצל'". בשנת 2001 הציגה לראשונה הנהלת "הר איתן" תכנית מסודרת להקמתו, שנשענה על דרישת

תקציב של 100 מיליון דולר. ממשלת ישראל, בראשות ראש הממשלה אריאל שרון, התחייבה להעניק את הסכומים, ובטקס רב משתתפים בשנת 2002 הניח אריאל שרון את אבן הפינה להקמת האתר הלאומי, והוחלט כי ייקרא: Mount Eithan Museum: The Israeli National War Memorial. בשלב זה, לא ראש הממשלה ואף לא הציבור ידעו כי כבר שנים, לצד השקעות של מיליוני דולרים, מתנהלים עימותים רבים, ויש מחלוקות בלתי פתורות ומתחים עצומים באשר לתכנים של המיזם. נציגי קהילות זיכרון שונות, ובהם משפחות שכולות, אנשי אקדמיה ונציגי ארגוני הנצחה וותיקים – כלל אינם מצליחים להגיע להסכמות באשר לתוכני הנצחה, וכי מתקיימים מאחורי הקלעים לחצים עצומים מצד ראשי עמותות הנצחה אזרחיות וצבאיות הפועלים לשכנע פוליטיקאים בכירים לסיכול הקמת המיזם העתיד לאיים עליהם גם מבחינה כלכלית. שלל המתחים והלחצים הובילו בסופו של דבר לביטולו של המיזם, ולשיטתנו הם מהווים כעין קפסולה המקפלת בתוכה את הפוליטיקה של הזיכרון הישראלי.

ימין מול שמאל: עימותים פוליטיים היסטוריים

טרם הקמת מדינת ישראל, בתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל, פעלו מטעם היישוב היהודי מספר מחתרות. המחתרת הגדולה ביותר – ה"הגנה", שהייתה כפופה לדוד בן גוריון, לימים ראש מפלגת העבודה (מפא"י) ובאותה עת מי שעמד בראש המוסדות הייצוגיים הציוניים. אליה התגייסו בעיקר בני נוער מן הקיבוצים שהשתייכו לתנועת הקיבוץ המאוחד. הפלמ"ח – מחתרת שהצטרפו אליה בעיקר צעירים מקיבוצים שהשתייכו לתנועת הקיבוץ הארצי והייתה כפופה להנהגה של מפלגת מפ"ם. שתי מחתרות אלו, שהיו כפופות לשתי המפלגות הסוציאליסטיות, נתפסו כמחתרות ה"לגיטימיות". הן התרכזו בעיקר במלחמה בערבים ולא בבריטים. עם זאת, מימין צמחו מחתרות שהיו מזוהות עם מה שמכונה במחשבה הציונית-הלאומית, "האידיאולוגיה הרביזיוניסטית", שלימים תקודם על ידי מפלגת "חירות" שהיוותה אופוזיציה למפלגות הסוציאליסטיות. מחתרות רביזיוניסטיות אלו – אצ"ל ולח"י – היו מחויבות לתפיסה האנטי קולוניאליסטית, ולכן הן פעלו נגד הבריטים. חברי מחתרות אלו כונו בידי הנהגת המוסדות הציוניים "פורשים", משום שפרשו מהמרות של המוסדות הנבחרים (ששיתפו פעולה עם הבריטים) ופעלו בשם גופים פוליטיים מתחרים דבר שהוביל לסימונן כבלתי לגיטימיות.

עם הקמת המדינה עמדה בראשה במשך שנים רבות מפלגת העבודה. כדי להשתמש לטובתה בזיכרון הקולקטיבי, ציוו מנהיגיה שלא להכיר בלוחמים, בפצועים ובחללי אצ"ל ולח"י, בשעה שהייתה הכרה כזו באנשי ההגנה והפלמ"ח ואף זיכו אותם ואת משפחותיהם בתגמולים פיננסיים וסימבוליים (Lebel, 2013). החקיקה הישראלית שהובילה מפלגת העבודה לא אפשרה מימון של שיקום למשפחות חללי המחתרות הרביזיוניסטיות. כן גם מנעה את זכאותם למצבה צבאית בבית העלמין, כמו זו שעטרה את קברי חללי המחתרות הסוציאליסטיות. כל זאת כדי שציבור העולים והנוער יתפוס רק את המפלגות הסוציאליסטיות ככאלו שיש להן חלק בפנתאון הישראלי, וכאן, רק הן מחזיקות בלגיטימציה למשול. מובן שלא נמנעה הקמת אתרי הנצחה וזיכרון לרביזיוניסטים, אך המדינה התעלמה מהם. רק כאשר התבצע המהפך הפוליטי בשנת 1977, עם עלותו לשלטון של מנחם בגין, מי שהיה מפקד האצ"ל, תוקן מצב זה. אז נוצרה הכרה בחללי המחתרות הרביזיוניסטיות, על קברי החללים הונחו מצבות צבאיות והאנדרטאות זכו לסממנים לאומיים (דגלי המדינה, סמל הצבא) ולנוכחות של שרים בימי הזיכרון.

בשל אופייה הייחודי של ההנצחה הישראלית מעולם לא נבחן אם ההתנגדויות ההיסטוריות של אנשי השמאל להכיר בתרומתם להקמת המדינה של אנשי הימין – אכן שכנו, שהרי כל קהילה התרכזה באנדרטאות "שלה". פרויקט "הר איתן" הוא הפעם הראשונה שבו עמדה למבחן היכולת לייצר אנדרטת מלחמה לאומית עם תכנים שיהיו מוסכמים על שלל הזרמים הפוליטיים בישראל ביחס לעידן טרום המדינה.

שלל המתחים והמחלוקות ביחס לסוגיה זו עלו בכל הקשור למה שהיה אמור להיקרא "ביתן התקומה". הוא היה מתוכנן להיבנות ב"הר איתן" ולהיות מוקדש למאמץ הטרור לאומי, טרם הקמת צה"ל להקמת המדינה. בצוות ההוגים שמונה כדי לעצב את תכניו של הביתן נמנו נציגי מוזאוני המחתרות שפעלו מאז ראשית המדינה באופן עצמאי וְשָׁבוּ מחלוקות העבר כאילו לא חלפו חמישים שנה מאז התרחשות האירועים.

עימות ראשון התקיים ביחס לשאלת מסגור (Framing) המחתרות הרביזיוניסטיות. ותיקי ההגנה והפלמ"ח ביקשו לפעול כ"שומרי חומות" שימנעו את שיבושה של מה שהם תפסו כ"אמת היסטורית". הם דרשו כי בספרי ההדרכה של "הר איתן" יכנו את חברי המחתרות הרביזיוניסטיות "פורשים" וכי יובהר בהם, כי "מדובר במי שסירבו לקבל את המרות הלאומית ועשו מעשה שלא

יעשה: הקימו מליציות משל עצמם, מה שרק פגעו במאמץ הלאומי והתנהגו ככנופיות טרור" (ביתן תקומה, 28 בינואר 1998). לעומת זאת, יוצאי הרביזיוניסטיים ביקשו שבמוזאון יוצגו אנשיהם שכם אחד עם לוחמי ארגון ההגנה וחלליו, בטענה שלא יהיה עיסוק בפן הפוליטי אלא רק בשאלה: מי תרם לקוממיות? מי לחם? מי הקריב? ללא שיפוט סובייקטיבי-רטורואקטיבי, כפי שביטא זאת אחד מחבריהם: "אנו דנו בביתן התקומה. בבקשה. שבביתן התקומה ללמדו שכולנו תרמנו לתקומה. האם היינו נאמנים למרות ההנהגה הציונית הרשמית? מה זה משנה? התרומה לתקומה היא העיקר" (שם).

מחלוקת נוספת הייתה ביחס לשאלה ממתי מנציחים. מאיזה תאריך היסטורי תחל התקופה שבה יעסוק ביתן התקומה? לשאלה זו שורשים עמוקים. הממסד הסוציאליסטי ביקש מאז הקמת המדינה להכיר ב-29 בנובמבר 1947 כראשיתה של מלחמת העצמאות, וזאת משום שקודם לתאריך זה שבו החלה המלחמה בין היהודים לערבים פעלו המחתרות הרביזיוניסטיות נגד כוחות בריטיים. את העימות עם הבריטים ביקש הממסד הסוציאליסטי להדיר מספרי ההיסטוריה ומהתודעה הישראלית, שכן הוא זוהה כולו עם המחתרות הרוויזיוניסטיות. גם הפעם ביקשו נציגי ההגנה כי הביתן יעסוק במלחמת העצמאות שהחלה בנובמבר 1947. לשיטתם, כל מה שקדם לו לא רק שלא היה חלק מהמאמץ המלחמתי, אלא רק חיבל בו. ותיקי האצ"ל גרסו כי "המאבק של אצ"ל נגד הבריטים היה מלחמת שחרור נגד שלטון זר ולא, כפי שנכתב [...] טרור נגד הבריטים" (אבינועם, 1994). "פעילותם נגד הבריטים היא כתם על התנועה הציונית, ולא הייתה שום סיבה להנציח אותה, וללמד אותה כחלק מסיפור התקומה של ישראל. לכל היותר ראוי לדבר עליה כעל חלק מהפשיזם היהודי שפעל באותה עת", השיבו הנציגים הסוציאליסטיים (ביתן התקומה, ריאיון, 2016).

ולא רק על התאריך נסב הוויכוח, אלא גם על שאלות לגבי היקף הכוחות תוך שיוצאי ההגנה, שהייתה הגוף הגדול ביותר שבין המחתרות, התעקשו להבהיר את יחסי הכוח בין הארגונים, אך ותיקי האצ"ל והלח"י התנגדו להצגת סדר כ בטענה שאין ההיקף מלמד על התרומה שהרי האיכות ולא הכמות היא המסבירה את תרומת הלחימה (פרנק, 1994). בהיעדר יכולת ליישב את המחלוקת מעולם לא נוצר ולו מסמך אחד שבו הייתה הסכמה מצד כלל חברי הוועדה שעסקה בביתן התקומה. רבים מהם כתבו לשר הביטחון או לראש הממשלה כי לא יוכלו להמשיך בתפקידם ולקבל את התכנים הנדונים.

שמרנות מול פוסט-מודרניזם

עם עלייתו לשלטון של יצחק רבין (1992), עמדה בראשות מדינת ישראל ממשלת שמאל שקידמה את הסכמי אוסלו (1993) וביקשה לשים קץ לסכסוך הישראלי-פלסטיני. בניגוד לממשלות קודמות, הייתה זו ממשלה שהיה בה ייצוג רחב לבעלי עמדות נאו-ליברליות, יוניות, קוסמופוליטיות ואף פוסט-לאומיות. כך למשל שרי החינוך באותה הממשלה היו שולמית אלוני ולאחריה יוסי שריד ממפלגת מר"צ – מפלגת שמאל האמונה על "שיח זכויות", אקטיביזם חברתי ופדגוגיה ביקורתית אנטי-מיליטריסטית. מרגע עלייתה לשלטון מינתה ממשלה זו חברים חדשים בצוותי העבודה של "הר איתן" המזוהים עם תפיסת עולמה ביחס לשלום ולתפיסת העולם הנאו-ליברלית – חילונית. הדבר הוביל למחלוקות בלתי פתורות.

לאומיות: אמת מהותית או הבניה חברתית?

כך למשל באשר למידת מחויבותו של "הר איתן" לרעיון הלאומיות, כפי שנתפס במחשבה הציונית השמרנית. מאז ימי ראשית הציונות ביקשו מעצביה לתפוס אותה כהמשך להיסטוריה היהודית התנ"כית. האידאולוגים הציוניים תפסו את המושגים "עם" ו"לאום" כמונחים אובייקטיביים ומהותניים (essential), שכך יש לפעול להעצמתם ולהפצתם. הממשלה החדשה הורכבה, כאמור, מאלו המחזיקים בתפיסות ביקורתיות ביחס לרעיון הלאומי בתצורתו הרפובליקנית. הדבר קיבל ביטוי בספרו של שמעון פרס, "המזרח התיכון החדש", שיצא לאור באותה עת. פרס הגה בו את חזונו כי ישראל תהיה "זהות על-לאומית שבה יחיו 'אזרחי העולם'" (פרס, 1994, עמ' 171). בזעם רב הביעו רבים ממי שמונו על ידי ממשלת שמעון פרס התנגדות גורפת למחשבה כי "הר איתן" ישמש מכשיר לבניין לאום (nation building) כפי שקידמו הוועדות מאז שמונו בשנת 1982. ב-1982, כשממשלת הימין עיצבה את מטרותיו של "הר איתן", נקבע, כי "התקופה שבה יעסוק המרכז הלאומי תתייחס למערכות ישראל בארץ ישראל מתקופת יהושע בן-נון ועד לראשית התחייה בעת החדשה"; כך שהמרכז ייצר "רצף היסטורי מימי המקרא וגבורת המכבים" (ועדה רעיונית, 1982). לראש הצוות שהיה אמון על הגשמת מטרה זו מונה פרופ' מרדכי גיחון, ממקימי המודיעין הצבאי בצה"ל ומבכירי חוקרי ההיסטוריה הצבאית והארכאולוגיה בישראל. גיחון ביקש כי "הר איתן" ייקרא "המרכז הלאומי למערכות ישראל", וכי ביתן מיוחד ימחיש את הרצף של ההיסטוריה הצבאית הישראלית מהתנ"ך

ועד לימינו אנו. לשם כך תכנן מספר אגפים שכל אחד מהם יעסוק במלחמות ישראל בעת העתיקה, בימי בית שני וכדומה. הוא סימן 27 מערכות צבאיות מאז כיבוש יריחו ועד לראשית התקופה המודרנית שיוזכו להמחשה ולהנצחה ב"הר איתן". הצוות בראשותו אף החליט, כי במספר מוקדים יוזכר, בכל רחבי "הר איתן", הסיפור המקראי, תוך הבהרת המסר, כי "ארץ ישראל היא מולדתו של העם היהודי, והוא שמר לה אמונים" (שם). הצוות בראשותו אף בחר במספר אירועים מתקופת השופטים והמלכים במקרא, תקופת החשמונאים ומרד בר כוכבא, המהווים דוגמה ללחימה על רקע לאומי. האירועים שנבחרו "בשל מידת החשיבות ההיסטורית, מסר הגבורה והמופת" יבהירו כי יש קשר בין "הלוחמים בעת החדשה לסיפורי העבר", וישרטטו את "מסע התודעה של הלוחם היהודי" (קונספציה מוזיאלית, ינואר 1994).

החברים שמונו על ידי ממשלת רבין-פרס לא יכלו לקבל תפיסות כאלו, שנחוו בעיניהם כאינדוקטרינציה לאומנית. כך למשל פרופ' עירד מלכין, היסטוריון שצורף לוועדה כתב, כי ההצעות של פרופ' גיחון הן חלק מ"מניפסט פוליטי [...] אשר יש בו רטוריקה מיושנת ושקר היסטורי". לטענתו, "אין נוכחות היסטורית ואין רציפות היסטורית של קרבות למן התנ"ך ועד ימינו" (שם). עמדה דומה הביע פרופ' אסא כשר, מרצה לפילוסופיה, שבתקופת שלטונו של שמעון פרס נתבקש לכתוב בעבור זה"ל את הקוד האתי שלו. קוד זה הוביל לכעסים רבים מצד גורמים שמרניים משום שהיה קוד אוניברסלי-קוסמופוליטי שהגדיר את ישראל כמדינה דמוקרטית ולא יהודית, ולא הכיל את ערך "אהבת הארץ". פרופ' כשר היה בעברו אחד מהאידאולוגיים של תנועה שתמכה בסרבנות סלקטיבית ביחס לשירות הצבאי בלבנון וזוהה עם השמאל הקיצוני בישראל (Hauser, 1997). גם הוא צורף לוועדת "הר איתן" וגרס, כי "היחס של העם היהודי לארץ ישראל זה לא יכול להיות אלמנט מכונן של המוזיאון" (מפגש ועדת ייעוץ אקדמאית, 17.8.1994. תיק הר-איתן). לעמדתו זו הצטרף הסופר עמוס עוז, מראשי מחנה השלום והמתנגדים הראשונים לכל מלחמה מאז 1982 וגרס, כי "בשום אופן אין להציג מלחמה שלמה כאילו הונעה מזיכרון התנ"ך או השואה" (עוז, 1994).

שלום או מלחמה?

מחלוקת נוספת שעלתה בין נציגי "ממשלת אוסלו" ובין הנציגים הוותיקים הייתה על מטרות "הר איתן". הנציגים החדשים שולבו בצוות האוצרות של האתר

וביקשו, כי האתר יהיה מחויב למטרה חדשה: "להציג את השלום כמטרה מרכזית של עם ישראל ושל צה"ל, והמחשת התקווה שכל מלחמה היא המלחמה האחרונה" (חוברת הסברה, 1994). בניגוד למחשבה המקורית, כי האתר ידגיש רק את ערכי הלחימה ואת זכר המלחמות, הם ביקשו ללמד, כי התכלית של ההקרבה והלחימה היא השלום המיועד. לשם כך הועברה ההחלטה בצוות המוזיאלי, כי אחד האגפים שייבנו ייקרא "גלריית השלום". גלריה זו תציג את שלל הסכמי השלום, לרבות הסכמי שביתות הנשק שחתמה ישראל עם שכנותיה. זאת בנוסף לשלל ציטוטים ואמירות של מנהיגי הצבא והמדינה מכל הזמנים בעד שלום עם מדינות ערב. התומכים ברעיון ביקשו,

לשכנע את המבקרים כי הצדקת בניית עוצמתו של צה"ל והלחימה בשלל המערכות הצבאיות מאז הקמת המדינה הנה השגתם של השלום והביטחון. כי הלוחמים לא נלחמו רק לשם לחימה [...] השלום הוא המטרה והשאיפה המרכזית (גלריית השלום, 2012).

נציגי הממשל החדש גרסו כי בנייתו של "הר איתן" כמוזאון מלחמה מנוגדת לרוח קידום תהליך אוסלו, וכי הדבר ישמר ערכים מיליטריסטים במקום להחליפם בערכים של שלום. הדבר יוביל לכך, כי במקום לחנך את הנוער לשלום ישירו הביקור במקום לאהוב את המלחמה ולסרב לתפסה כבעיה. זה יסכל למעשה חוזה שלום עתידיים. הם תבעו כי בסוף מסלול סיור שיתקיים בכל ביתן וביתן, שיוקדש לכל אחת ממלחמות ישראל, תימצא הדרך שבאמצעותה "תובע התקווה כי זו תהיה המלחמה האחרונה" וגם "יודגש המחיר הכבד של המלחמות ועדיפותו של השלום, על כל המחירים הכרוכים בו" (שם). אנשי ימין, הן מהצוות המוזיאלי הן מהזירה הפוליטית, יצאו כנגד מה שהם תפסו כ-

סילוף כל ההיסטוריה הצבאית הישראלית [...] מעולם לא נלחמנו למען שלום, נלחמנו למען קיומנו. מעולם לא נשלחו חיילים אלי קרב תוך סיכון חייהם למען השלום [...] זו הייתה מניפולציה של הצגת השלום כשאיפה לאומית שמוצדק למות למענה. מה שאכן קרה באותה תקופה כאשר הטרור הפלסטיני רצח חיילים ואזרחים יהודים. לא יכולנו להסכים לסילוף הזה (גלריית השלום, 2012ב).

אפוס של גבורה או של קרבנות?

סוגיה משיקה שעלתה בדיונים נגעה בשאלת המיקוד של האתר בגבורה והצגת הלוחמה כבסיס ההרואיזציה הישראלית. חלק מהחברים החדשים בוועדות

השונות לא שבעו נחת מהחיבור שבין גבורה לצבאיות, והציעו שלל הצעות שנועדו "להמחיש פנים אחרים של חוויית המלחמה, על מנת שלא לבצע בה הרואיזציה" (קונספציה מוזיאלית, אפריל 1994). כך למשל עלתה התביעה, כי המקום יציג למשתתפים גם את חוויית המלחמה תוך המחשת "לבטיו ופחדיו של חייל בקרב" (שם). הצעה אחרת ביקשה להציג את השפעותיה הנפשיות של הלחימה על הלוחמים – מבטים פוסט-הרואיים מובהקים. בהקשר לכך, מעניינת העובדה, כי התקבלו מכתבים מאת הורים שכולים שבניהם לא נפלו בקרב או בפעילות מבצעית ושאינן מאחורי מותם סיפור גבורה, והם מהווים רוב בקרב הורי החללים (Lebel, 2014). בקשתם הייתה שלא רק שהמקום לא יתמקד בגבורה, אלא גם לא באזכור נסיבות מותם של החללים, שהרי אז תיווצר בו היררכיה של שכול בין החיילים המונצחים על פי מידת ההרואיזציה של מותם. הם ביקשו כי המקום ייצור "שוויון בין החללים", שיעניק "מעצם אזכורם תמיכה למשפחות השכולות" (הורים שכולים, התכתבויות, מרס 1994).

נציגי קבוצות פוליטיות אנטי-מיליטריסטיות הביעו הסתייגות גורפת מעצם ארגונו של המקום סביב ערכי גבורה והקרבה. בראשית שנות השמונים החלה ישראל נחשפת לתרבות של גלובליזציה, פוסט-מודרניזם ופוסט-לאומיות. הדבר התבטא בעת פרוץ מלחמת לבנון הראשונה (1982), שבמהלכה התרחשו תהליכים שישאל טרם הכירה: תנועות של הורים שכולים יצאו נגד המשך המלחמה, חיילים וקצינים הקימו תנועות סרבנות צבאית, ובעיקר – האינדיבידואל, בין אם הוא הורה לחייל או לחלל ובין אם הוא בעצמו חייל או חלל – הפכו למרכז השיח הציבורי.

מגמה זו של ויקטימיזציה של יחסי צבא-חברה היא חלק מתרבות פוליטית, שבמסגרתה החל נתפס החייל כילד שעל ההורים להגן עליו מפני הצבא העשוי לשלחו למותו. זה הוביל לקיום תנועות חברתיות של הורים לחיילים, ובעיקר לחללים, שהגדירו מוות של חיילים כבעיה חברתית (social problem) וכסיבה לפאניקה מוסרית (moral panic) (Lebel & Rochlin, 2009). הדבר גרם לנטייה גוברת והולכת של הצבא לאמץ דוקטרינות פוסט-הרואיות שעיקרן Casualty Sensitivity. זהו "שיח טראומה" המאופיין בוויקטימיזציה שבמרכזו לא הקולקטיב אלא האינדיבידואל, לא הגיבור אלא הקרבן.

כאמור, "הר איתן" אמור היה לשמש כאתר הגבורה האולטימטיבי של ישראל. אל מול הר הרצל, שקבורים בו מנהיגי האומה האזרחיים, ויד ושם, המסמל את

עידן הקרבנות victimization של העם היהודי, ביקשו מקימי "הר איתן" כי יתקיים בו שיח של הרואיזציה קולקטיבית במובנה הרפובליקני. קרי, שהנצחת החללים תישא הקשר קולקטיבי ולא אישי, כמו גם שתישא על נס את הגבורה שבנפילתם. לשני רכיבים אלו הייתה התנגדות.

הדברים הובילו לעימות חריף ביותר תוך שהבהירו תפיסות של פדגוגיה ביקורתית המבקשות לאזרח את החברה ולהתנגד למיליטריזציה של התרבות.

בהתייחסותו לקולות מעין אלו אמר חבר הכנסת אורי אור, אלוף במילואים: העם היהודי במדינת ישראל, הרבה יותר קל לו להנציח את היהודי כקורבן. עדיין לא מצאנו את הדרך להנציח כיהודי לוחם שנלחם על תקומת ארצו [...] נחנו צריכים לרדת לעומקה של התופעה של היהודי שלוחם על תקומה, לחם ועדיין לוחם, ואני חושש [...] שעדיין מצפוננו, או אלפיים שנות גלות, לא נתנו לנו את היכולת לעמוד ולרצות באמת להנציח את התקומה במקום שראוי לה [...] לא יכול להיות שיהיה מוזיאון "יד ושם" שינציח את היהודי כקורבן ולא היה מוזיאון ואתר שינציחו את התקומה מתחילת הציונות ועד היום (אור, 1998).

הוא גם התנגד לחיבור שבין התמקדות באתוס הגבורה ובין האשמת המיזם במיליטריזם:

אין אנו מיליטריסטים. האם היהודי שונא מלחמות [...] היהודי [...] משנן יום יום [...] [את] תפילת השלום [...] המודעות וההקרבה הם שעשו את הניצחון לאפשרי [...] ביודעם, כל הרוצים ברעתנו, כי לא יעלה בידם לנצח אותנו – תימנע מלחמה [...] הפרויקט [...] יהיה [...] גלעד לאותה גבורה (שם).

מיקוד בפרט או בחברה?

חלק נוסף מאותם עימותים עסקו בשאלת המיקוד של האתר: האם בחברה או ביחיד? וביטוי לכך היה קשור גם למטרותיו של המקום. המבקשים מיקוד פרטי ראו בו בעיקר אתר הנצחה לחללים, והמבקשים מיקוד חברתי לא תפסו את ההנצחה הפרסונלית כחלק מיעדיו וביקשו אתר זיכרון חברתי שיעניק משמעות לאומית למלחמות ישראל.

בתקופת מנחם בגין, שתי המטרות הראשונות של המקום היו להעלות על נס את הגבורה שבהיסטוריה הצבאית של ישראל ולהכיר למבקרים את המלחמות ואת העימותים הצבאיים שישראל נדרשה להם. הנצחת הנופלים, לעומת זאת,

הייתה רק בעדיפות השלישית, ולעתים אף במקום נמוך מזה (ועדת שרים לענייני סמלים וטקסים, 1982). מאז ראשית שנות התשעים פעלו ארגוני השכול הייצוגיים ("יד לבנים" המייצג הורים שכולים ו-"ארגון אלמנות ויתומי צה"ל") לשינוי סדר העדיפויות כך שהמטרה הראשונה של "הר איתן" תהיה הנצחת החללים. ואכן, בשנת 1994, תחת ממשלת שמעון פרס, הוחלט כי מטרתו הראשונה של המיזם היא "להנציח את כל הנופלים במערכות הצבאיות או במהלך שירותם הצבאי או הלאומי" (מטרות ויעדים, 1994). אחד התומכים בהקדשת האתר להנצחת החללים, בדגש אישי עליהם, היה פרופ' אסא כשר, בעצמו אב שכול. נאמן לתפיסותיו שהתנגדו להפיכת המיזם למכשיר לאומי מובהק, הוא ביקש שהאתר יוקדש להנצחת החללים ברמה האישית. לתפיסתו, זו האסטרטגיה האפקטיבית ביותר "להתמודד עם השכחה ומחיקת הזיכרון [...] להדגיש את הרמה הפרטנית ולא הכוללת" (דרורי ולבל, 2005, עמ' 79).

מול עמדות אלו היו חברים בוועדות ההיגוי שהזכירו כי מטרתו המקורית של המיזם אינה יצירת הנצחה לחללים שתביא רווחה למשפחותיהן, אלא יצירת אתוס חברתי, דבר המחייב עיסוק בסוגיות קולקטיביות כמו משמעות ההקרבה ושיח ההקרבה. כך למשל משה נצר, רב שכול ששימש באותה העת יו"ר ועדת ההנצחה של "הר איתן", גרס כי כאב שכול די לו כי שמו של בנו "מתנוסס באתרי הנצחה אחרים", ולשיטתו, הייחוד של "הר איתן" חייב להיות ב"הנצחה לאומית וממלכתית תוך הענקת משמעות כוללת ורחבה למותו של בני" (נצר, 1998). אחרים הזכירו כי את "הר איתן" ביקשו להקים "בגלל שיש כל כך הרבה אנדרטאות שהקימו משפחות והן ממוקדות בחללים אך אין שום מקום לאומי מרכזי שמתמקד בחברה" (הורים שכולים, התכתבויות, 1998).

אך נראה כי האתוס האינדיבידואלי הפך שורשים בקרב רבים ממקבלי ההחלטות באותה העת. אף חבר הכנסת, ראובן ריבלין ממפלגת הליכוד, שהיה מן הדוחפים המרכזיים בכנסת לתקצוב "הר איתן", טען כי:

כבר נזנחו הטקסים הקולקטיביים, המילים הגדולות, לטובת עריכת היכרות אינטימית [...] הישראלים הצעירים מתעניינים היום הרבה יותר בסיפורו האישי של טייס שהופל בתעלה, של הטנקיסט מ"כוח צביקה" בגולן, של לוחם גולני שנפל בכופור או של איש השייטת שנהרג בחוף בלבנון [...] ההזדהות עם החללים, אותו גוף אמורפי [...] כבר קשה הרבה יותר לנוער של ימינו.

מסיבה זו הוא הציע כי,

על "הר איתן" להיות עדכני ולפנות אל הישראלים של שלהי שנות התשעים בשפתם [...] בסיפורם האישי של הנופלים [...] כך מזדהים הישראלים של שנות התשעים עם האתוס הלאומי הגדול, עם זכרם של הנופלים [...] הנצחה בשנות התשעים היא פריטת המילים הגדולות לפרטים אישיים [...] ומכאן חשיבותו של "הר איתן" (ריבלין, 1998).

אמת היסטורית או מיתוסים לאומיים?

שנות התשעים נחשבות במחקר ההיסטורי-סוציולוגי ישראלי כשנים שבהן צמח מה שמכונה "רביזיוניזם היסטורי". אסכולות שכוננו "סוציולוגיה חדשה" או "היסטוריה חדשה" החלו לעסוק בעבר הישראלי-צבאי מבלי לשמר "פרות קדושות", ותוך ניפוץ מיתוסים רבים (Shapira, 1995). יותר ויותר מחקרים שהתפרסמו בשנים אלו סתרו תפיסות עבר על אודות הצבא הישראלי, תוך שחשפו כשלים מבצעיים, שחיתויות, התעללות בשבויים, גירוש פלסטינים ועוד (מוריס, 1995). מחלוקת זו חדרה לדיוני שלל הוועדות של "הר איתן", במיוחד אל מול תביעות של ארגוני ההנצחה והמורשת הצבאיים שחששו מפני גרסאות "חדשות" שיערערו את אלו המופצות על ידם.

בצוות שעסק בגישות ההיסטוריות של "הר איתן" הביע ד"ר אלעד פלד, אלוף במילואים, עמדה הגורסת, כי "אין לטייח דברים קשים [...] בעוד כמה דורות האמת תהיה גלויה ואם יסתבר שמוזאון כזה טיח, לא יאמינו גם לדברים הנכונים. יש להציג את מגוון הדעות, וישפוט המבקר" (פלד, 1994). לדבריו הצטרף הסופר, עמוס עוז, שגרס, כי אסור לתת יד ל"הפיכת המוזיאון לכלי תעמולה" (עוז, 1994). גם ההסכמה של רבים מחברי הצוות, כי מחלקת ההיסטוריה של צה"ל תהיה הפוסק האחרון במקרה של חילוקי דעות ומחלוקות – פתרון שמרני לכל הדעות – לא הסירה דאגה מפני ארגוני ההנצחה הוותיקים, ולו משום שעד כה לא נכתבה בישראל "היסטוריה צבאית רשמית", ומעולם לא חשפה מחלקת ההיסטוריה של הצבא בפני הציבור מחקרים שבוצעו בה.

בשלב אסטרטגיות פעולה, אשר כללו פגישות דיסקרטיות עם ראשי הממשלה המכהנים ועם שרי הביטחון, מפגשים עם חברי כנסת, כתיבה פובליציסטית בעיתונות והופעות זועמות בפני צוותי העבודה של "הר איתן", קבעו והוכיחו ראשי עמותות ההנצחה החיליות כי הפרויקט מיותר. במיוחד פעלו כדי לסכלו, העומדים בראש עמותת יד לשריון; עמותת גבעת התחמושת; העמותה להנחלת

מורשת הצנחנים; עמותת קהילת המודיעין; מוזאון חיל האוויר; בית חטיבת גבעתי; עמותת גולני; עמותת חיל התותחנים; עמותת חיל ההנדסה ועמותת חיל הקשר. בראש כולן כיהנו דרך קבע גנרלים בדימוס או בכירים בהווה או בעבר במשרד הביטחון. אלה כאמור לא רק שחששו מאבדן מבקרים שיעדיפו להגיע ל"הר איתן", אלא מאבדן עיצוב התודעה והאמת ההיסטורית שהם מקדמים. ההיסטוריה הצבאית הישראלית גרושת אירועים שלגבי נחיצותם, כמו גם לגבי זהות תהילתם, מתקיימות מחלוקות קשות בין חילות או בין חטיבות צבאיות. חברי צוות ההיגוי של "הר איתן" החליטו, כי הוא יהיה "אתר לדיאלוג פתוח אשר יעודד מחקר בתחומים הביטחון, תוך הצגת מגוון פלורליסטי של דעות וגישות אל חומרי ההיסטוריה" (פרונטציות, 1995). ייעוד זה, כאשר התגלה על ידי ראשי עמותת ההנצחה, רק האיץ את התנגדותם לפרויקט, שכן עד אותה העת לא היו חשופים לציבור ארכיוני הקרבות השנויים במחלוקת, ולא היה אתר שביקש לעודד מחקר צבאי ביחס אליהם.

היררכיה של גבורה

סוגיה נוספת שבגינה תפסו ראשי עמותת ההנצחה את "הר איתן" כאיום היא השפעת הקמתו על "ההיררכיה של השכול" או "ההיררכיה של הגבורה הישראלית" בתודעה הציבורית. עמותת ההנצחה ייצגו חילות וחטיבות המקורבות לעלית הפוליטית והכלכלית, מה שסייע להם להשיג תקציבים ובאמצעותם להעניק בולטות למפקדי החילות והחללים שהם מנציחים. הקמת "הר איתן" הייתה עלולה לשבש זאת, כפי שהבהיר מי ששימש כיו"ר הכנסת, חבר הכנסת שבח וייס בדיון בכנסת על התנגדות עמותת ההנצחה לפרויקט:

יצירת שוויון בין המתים ושוויון בין המשפחות השכולות הוא שאלה מרכזית כאן [...] יש חילות יוקרתיים יותר [...] יש מוקדי זיכרון לקבוצות שונות הנחשבות כאילו אליטיסטיות, אולי שם גם היה להם קל יותר לגייס את הכסף. פה מדובר אולי יותר בפשוטי העם (וייס, 1997).

הצטרף אליו חבר הכנסת, אלוף במילואים אורי אור, שטען באותו הדיון, כי ל-8000 חללים בצה"ל מאז קום המדינה אין שום אתר הנצחה. למה? כי הם לא היו בחילות החזקים יותר כמו חיל האוויר, חיל השריון, הצנחנים ואחרים" (אור, 1998ב).

חבר הכנסת סילבן שלום, מי שכיהן באותה העת כסגן שר הביטחון, סיפר לחברי הכנסת לאחר ביטול הפרויקט שאי הקמתו לא הייתה בשל התנגדות אנטי

מיליטריסטית, או אנטי שוביניסטית, או אנטי לאומית, אלא דווקא התנגדות של מי שלכאורה הם השותפים האידאולוגיים להתבססות המיליטריזם התרבותי בישראל:

ההתנגדות הגדולה ביותר להר איתן לא הייתה מצד משרד האוצר. ההתנגדות הגדולה ביותר להר איתן הייתה מצד כל אותם אתרי הנצחה אחרים הפזורים ברחבי הארץ [...] דווקא אתרי הנצחה הם אלה שפונים ומשגרים מכתבים ועושים הכול כדי למנוע קיומו של הפרויקט (שלום, 1998).

ביטול המיזם

בראשיתו הוצג "הר איתן" כשיקוף מובהק של קונצנזוס לאומי-ישראלי-ציוני: סיפור הקרבתם ומותם של חללי צה"ל. באחת הפעמים כשהכנסת שבה והצביעה בעד הצעת חוק שתקצבה את המיזם, הציג חבר הכנסת, אלוף במילואים אורי אור, את ההכרעה ככזאת המבטאת "את ההסכמה הלאומית, **הקונצנזוס** [ההדגשה שלנו, הכותבים], בדבר חשיבותו של "הר איתן". אשורר הצעת החוק אף התקבל בצעד נדיר של מחיאות כפיים ביצע הכנסת (ב-27 בינואר 1998, בישיבת הכנסת 171). אך כפי שהומחש, הרי שגם אם הייתה הסכמה לאומית על חשיבותו של "הר איתן", לא הייתה כל דרך להשיג קונצנזוס על תכניו, על נוסחיו ועל אופני הזיכרון שיוצגו בו. דווקא העובדה כי האתר ביקש לא להיות אתר של שכול, כזה שישמש משפחות שכולות ויאזכר באופן בסיסי ומצומצם את יקריהן – אלא ביקש להיות אתר זיכרון פדגוגי, כזה שישמש בתי ספר, תנועות נוער, חיילים, תיירים וחוקרים, שיעסוק בסיפור שמאחורי ההקרבה והמוות – דווקא היא שמנעה את הקמתו. קהילות הזיכרון השונות לא יכלו לאמץ גרסאות של קהילות עמיתות בדבר "מסגור האובדן" של "חלליהן".

ב-9 בספטמבר 1997 החליטה ממשלת ישראל על ביטול פרויקט "הר איתן". שר האוצר יעקב נאמן בהחיר כי "כל העבודות היסודיות שבוצעו נשמרות ויישמרו במתכונת שתאפשר שימוש בהן בכל עת שתידרש בעתיד" (נאמן, 1998). הייתה זו הפעם הראשונה שממשלה ישראלית הכריזה על ביטול המיזם. לאחר מכן התבטאו מספר שרי ביטחון בממשלות שונות על מחויבותם להחיותו, בעיקר בעקבות לחץ של משפחות שכולות שתבעו את הקמתו. אחד ממנהלי הפרויקט הבהיר מדוע בוטל המיזם:

כשיצאנו לדרך, פוליטיקאים היו אומרים לנו שהם מקנאים בנו, שהרי אנו נקים את קודש הקודשים, מקום שאין סיכוי שתהיינה לו מחלוקות, מגבלות או חסמים. תמיד אמרו לנו כמה שונה פרויקט 'הר איתן' מהפוליטיקה כי 'הר איתן' זה קונצנזוס. ובגלל זה זה פרויקט בטוח. תראה מה קרה – פתאום כל עולם ההנצחה והזיכרון החל להיות עולם של התקוטטות, של הכי פוליטיקה. קונצנזוס? זה יצר בדיוק את ההיפך (הנהלה, 2015).

דבריו כמו מתכתבים עם עמדתו של המשורר חיים גורי בעת שהביע את דעתו על הפרויקט שלוש שנים קודם לכן. גורי כינה את המיזם "שדה מוקשים פוליטי וחברתי" והסביר זאת כך:

מבחינת המינוחים – 'שחרור ירושלים', 'שחרור השטחים', 'השטחים הכבושים' [...] מי הסמכות שתקבע מה נכון ומה לא נכון? [...] איך לא הופכים מקום שצריך לייצג הסכמה למקום שכולו מחלוקת [במיוחד כאשר] כולם זכאים לייצוג (דרורי ולבל, 2005, שם).

מזיכרון לשכול

באפריל 2012 אישרה ממשלת ישראל את הקמתו של "היכל הזיכרון הלאומי" בשווי של 40 מיליון שקל. לכאורה מדובר היה בחזרה לרעיון של "הר איתן" רק באופן צנוע יותר. כך לפחות הוצג הדבר. רק שבפועל מדובר היה בשינוי מהותי. הפעם היה המיזם אמור להתמצות בהנצחת כלל החללים כפרטים, ולא לעסוק בהקשרים של היסטוריה, ערכים או נרטיבים ביחס לעבר – מה שחיים גורי כינה "שדה מוקשים פוליטי". מאתר שהיה אמור להיות רלוונטי לקהל הרחב – הוא הפך לאתר למשפחות השכולות. מאתר המקיים שיח זיכרון הוא הפך לאתר שמקיים שיח של שכול. אֶזְכוּר הנופלים – ללא כל נגיעה בהקשר לנפילתם, אף ללא ציון האירועים במהלכם איבדו את חייהם. אתר שיתפקד בדומה לדרך הציון של שמות החללים כפי שזו מתקיימת בימי הזיכרון בערוץ 33 בטלוויזיה הישראלית: ציון שמי ואינדיבידואלי של החלל ותאריך נפילתו. כך מתוארת הפעילות שתתקיים ב-"אתר הזיכרון הלאומי" באתר האינטרנט של המקום:

"מידי בוקר תתקיים בהיכל אזכרה לחיילים שנפלו באותו היום על ידי חזן צבאי. שמו של כל חלל מופיע על לבנה, עם תאריך הנפילה וביום האזכרה לנפילתו יידלק בלבנה נר זיכרון" (היכל הזיכרון הלאומי, 2017). לכל נופל יש שם ותאריך שבו נפל. רק אלו יצוינו. נסיבות הנפילה? פשרה? הצדקתה? תרומתה?

להישגי המערכה? ההתרחשויות שקדמו לו? אלו ייוותרו נחלתן של המשפחות השכולות, שוודאי תנסחנה תשובות על שאלות אלה ותקיימנה שיח זיכרון סביבן באופן פרטי. וכך – מה שמכונה "זיכרון קולקטיבי" נותב להיות חלק מן המרחב הפרטי של משפחות החלל; ובמרחב הציבורי, זה הקולקטיבי – תיוותר רק העדות המצומצמת לשכול.

סיכום: 'זהו סוף הזיכרון' – על הדה-פוליטיזציה שבשיח השכול והטראומה
 פרויקט "הר איתן" יצא לדרכו בתקופה שבה הייתה החברה הישראלית בעיצומה של פרגמנטציה מואצת, ובכל הקשור לשיח השכול והמלחמה פעלו בה "קהילות ביטחון", "קהילות זיכרון" ו-"קהילות רגשות" מתחרות. מצב שבו הניסיון לייצר נוסח זיכרון רשמי, אחיד, מכאני, "מלמעלה למטה", האמור לשמש סימולציה, בלשונו של בודריאר (Baudrillard, 1983), להסכמה ציבורית רחבה, כאשר במציאות ספק אם אי פעם הייתה קיימת – נועד לכישלון.
 האם היעדר הקונצנזוס סביב תפיסת העבר ומסגור החללים מסמן את שקיעתו של "המיליטריזם התרבותי" בישראל? את מרכזיותו של הצבא ושל השכול כחוויות קולקטיביות דומיננטיות? דעתנו שלילית בעניין. המעבר מזיכרון לשכול, מעיסוק בקונטקסט נפילת החללים להנצחתם המצומצמת כאינדיבידואלים, הנה פרקטיקת, לאמר: שימור מרכזיותו של הצבא בכלל והשכול הצבאי בפרט כבסיס סולידריות בשיח הישראלי. שימור ההסכמה סביבם במסגרת השיחים הדומיננטיים במצב הפוסט-הרואי: הוויקטימיזציה והטראומה. נציין, כי הרחקת הצבא והשכול מהשיח הפוליטי ומן המחלוקות החברתיות מתבטאת לא רק בפרקטיקות הסמליות-תרבותיות (שיח השכול והזיכרון), אלא אף בפרקטיקות מבצעיות מובהקות. כחלק מכך הפך הצבא עצמו (בישראל כבארה"ב) לגורם הבולם והמרסן את הפעלתו על ידי דרגים אזרחיים. בעיקר כאשר מדובר בפעולות שעתידות להיתפס כשנויות במחלוקת, או שאין ודאות בהצלחת יישומן, ובעיקר אם קיימת היתכנות של נפגעים וחללים במסגרתן. מבחינת הצבא עצמו – הרחקתו ממחלוקות פוליטיות והותרתו כבסיס לסולידריות חברתית הנה אחד מיעדיו המרכזיים (Lebel, 2016). כחלק מכך ניתן לתפוס את מקרה הבוחן שנותח במאמר זה: כאשר הפך החייל "ילד", שלא קיים קונצנזוס ביחס דרכי הפעלתו, ניתן לקיים סולידריות סביב הדאגה לשלומן, ובמקרה של נפילתו – סביב האמפתיה למשפחתו. נראה כי מבחינת מערכת הביטחון הישראלית זניחת העיסוק בזיכרון הקולקטיבי לטובת ההתמקדות

(וההסתפקות המצומצמת) בשכול הנה צעד של הותרת הצבא והשכול הצבאי במרכז הסולידריות הישראלית. כחברה שהפכה ממוקדת קרבן ולא ממוקדת הקרבה (גן, 2014), במסגרת תהליכי ויקטימיזציה שבמסגרתם, כדי לבסס סולידריות, מועדף שיח הפסיכולוגיה והטראומה על שיח ההיסטוריה, אזיי האמפתיה לשכול, לכאב וליגון הנם הרכיבים המייצרים הסכמה בין קהילות. שהרי הכאב על האבדון משותף לכולם. וכחלק מכך – היענות לרצון המשפחות השכולות בהנצחת הבנים, באזכור שמם על גבי מרחבי "מגש הכסף" – בין אם מדובר בספרי ה"יזכור", בערוץ 33 ביום הזיכרון, בקירות בתי "יד לבנים" או באתר ההנצחה הלאומי. העיסוק במידת הכרחיות נפילתם, בצוואתם, במידת אפשר והמשמעות להקרבתם – הם הרכיבים המפלגים (לבל, 2011). בדומה לכך גם שידורי התקשורת בימי הזיכרון, הטקסים, הספרים – וכפי שמאמר זה המחיש – אף אתר ההנצחה הלאומי: כולם מתמקדים יותר ויותר בשכול: באישיות החלל, בכאב שחשה משפחתו בעקבות מותו, באבדון ובגעגוע. יום הזיכרון הפך ליום שכול (לבל, 2017). מה שעשוי היה להיוותר במרחב הפרטי – הפך לזה הציבורי, והזיכרון – מה שאמור היה לאפיין את שיח ההנצחה הציבורי – נדחק פן יעורר את חילוקי הדעות שתזכרנה את היעדרו של קונצנזוס לאומי. וכך הפך אתר ההנצחה הלאומי מגוף העוסק במערכות ובמלחמות למאזכר שמות קורבנות.

ביבליוגרפיה

- אבינועם, י', 1994: מכתבו של יצחק אבינועם, חבר הנהלת הר איתן ובעברו איש אצ"ל, לוועדת ההיגוי של ביתן מלחמת העצמאות, 3 באוקטובר 1994, ארכיון הר איתן, תיק: ביתן מלחמת העצמאות
- אהרונים, א', "2900 אנדרטאות רשמיות נבנו בישראל לחללי מערכות ישראל", גלובס, 15 באפריל 2013
- <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000836381>
- אור, א', 1998: דברי חה"כ אורי אור, ישיבה 171 של הכנסת ה-14, 27 בינואר 1998. ארכיון הכנסת
- אור, א', 1998ב: דברי חה"כ אורי אור, ישיבה 193 של הכנסת ה-14, 18 במרס 1998. ארכיון הכנסת
- אורקיבי, א' ולבל, א', "הרגישות החדשה: ניהול שונות כקואופטיציה פוליטית", תרבות דמוקרטית, 2018 – התקבל לפרסום ויראה אור בשנת 2018
- אלמוג, ע', "אנדרטאות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמילוגי", מגמות, 44 (2) (1991), עמ' 179–210
- ביתן התקומה, ריאיון, 2016: ריאיון שקיימו המחברים עם מי שהיה חבר צוות ביתן התקומה בהר איתן במשך שנות התשעים (הריאיון התקיים בינואר 2016, בירושלים)
- גן, א', 2014, קורבנותם – אומנותם, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים
- גיחון, מ', 1990, סיפור הר איתן, הוצאת הר איתן, ירושלים
- גלריית השלום, 2012: ריאיון עם חבר צוות גלריית השלום לשעבר (הריאיון התקיים בפברואר 2012, ירושלים)
- גלריית השלום, 2012ב: ריאיון עם חבר צוות גלריית השלום לשעבר (הריאיון התקיים במרס 2012, תל אביב)
- דון-יחיא, א' וליבמן, י', הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית. מגמות, כח (4) (1984), עמ' 460–484
- דרורי, ז' ולבל, א', "יחסי הציבור של המוות", תרבות דמוקרטית, 9 (2005), עמ' 84–49
- דרורי, ז' ולבל, א', "הכרה או השתייכות?", פנים, 63 (2013), עמ' 94–105
- הורים שכולים, התכתבויות, מרס 1994: מכתבים מאת משפחות שכולות אל הנהלת הר איתן. ארכיון הר איתן. תיק: משפחות שכולות/התכתבויות

הורים שכולים, התכתבויות, 1998: מכתבים מאת משפחות שכולות אל הנהלת הר איתן. ארכיון הר איתן. תיק: משפחות שכולות/התכתבויות היכל הזיכרון הלאומי, אתר אינטרנט:

http://www.mod.gov.il/Memorial_Legacy/Pages/National_hall_of_remembrance.aspx

הנהלה, 2015: ריאיון עם חבר הנהלת הר איתן, גבעתיים, דצמבר 2015 וייס, 1997: דברי חה"כ שבח וייס, ישיבה 152 של הכנסת ה-14, 3 בדצמבר 1997. ארכיון הכנסת

ועדת שרים לענייני סמלים וטקסים, 1982: החלטת ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים, 29 בדצמבר 1982. ארכיון הר איתן, תיק: החלטות ממשלה ועדה רעיונית, 1982: פרוטוקול דיוני הוועדה הרעיונית, מרס 1992. ארכיון הר איתן, תיק: ועדה רעיונית

זילבר, ד' (1992) (עורך). הר איתן, המרכז הלאומי למערכות ישראל – עיקרי הפרוגרמה, הוצאת ר איתן, ירושלים חוברת הסברה, 1994: הר איתן, חוברת הסברה לפרויקט, 1994, הדפסה פנימית. ארכיון הר איתן: פרסומים כץ, י' (2006). לב ואבן: סיפורה של המצבה הצבאית בישראל. תל-אביב: משרד הביטחון

לבל, א', 2011 "הערות על הדה-פוליטיזציה שבשיח הרווחה" מחקר שהוצג ב: הכנס ה-21 של מחקרי יהודה ושומרון, 16 ביוני, 2011, אוניברסיטת אריאל: <https://www.ariel.ac.il/images/stories/site/management/rd/hoveret2011P.pdf>

לבל, א', 2013, הדרך אל הפנתיאון: אצל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, כרמל, ירושלים

לבל, א', "אובדן לא מוקר – שכול אנטי הגמוני ומסגור מחודש של טראומה: הוויית הקיפוח היחסי של משפחות נרצחי הטרור בישראל", בתוך: שנון-קליין, ה' וקרייטלר, ש' (עורכות), 2013, טנטולוגיה היום – מחקרים באובדן, שכול ומוות, הוצאת פרדס, חיפה, 207–242

לבל, א', 2017, מקונצנזוס לסולידריות: שיח הטראומה, הויקטימיזציה והאינדיבידואליזציה – כפרקטיקה של דה-פוליטיזציה, מחקר בהכנה

- מוריס, ב' (1995). היווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים, עם עובד, תל-אביב
- מטרות ויעדים, 1994: פרוטוקול ועדת "מטרות ויעדים", אוקטובר 1994, ארכיון הר איתן, תיק: מטרות ויעדים
- נורה, פ', "בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום", זמנים, 45, (1993), עמ' 4–19
- נאמן, י', 1998: דברי שר האוצר יעקב נאמן, ישיבה 166 של הכנסת ה-14, 13 בינואר 1998. ארכיון הכנסת
- נצר, מ', 1998: מכתב אישי מאת משה נצר להנהלת הר איתן, 28 בינואר 1998. ארכיון הר איתן, תיק: התכתבויות, משפחות שכולות
- עוז, ע', 1994: סיכום פגישת הנהלת 'הר איתן' עם עמוס עוז, 14 במרס 1993. ארכיון הר איתן, תיק: מפגשים
- עזריהו, מ', "אנדרטאות הגבורה וההקרבה בירושלים", אריאל, 171–172 (2005), עמ' 150–156.
- פלד, 1994: סיכום פגישת עבודה בין הנהלת 'הר איתן' לבין אלוף (מיל') ד"ר אלעד פלד, 25 באפריל 1994. ארכיון הר איתן. תיק: מפגשים
- פייגה, מ', 2010: "האנדרטא לאסון המסוקים ופרדוקס הפרטת ההנצחה של חללי הלאום", עיונים בתקומת ישראל, 20, עמ' 122–143
- פרזנטציות, 1995: סיכום פרזנטציה שבוצעה בפני הנהלת הר איתן, 10 ביולי 1995. ארכיון הר איתן, תיק: פרזנטציות
- פרנק, צ', 1994: מכתבו של צבי פרנק, חבר הנהלת הר איתן, תחת הכותרת: הערות למסמך "תקופת התקומה", 25 באוגוסט 1994. ארכיון הר איתן, תיק: ביתן התקומה
- פרס, ש' (1994), המזרח התיכון החדש, סטימצקי, תל אביב
- פרס, ש', מפגש עם הנהלת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 17 באוקטובר 1974
- קונספציה מוזיאלית, ינואר 1994: דיוני הוועדה האמונה על הקונספציה המוזיאלית – טיוטה לדיון, 23 בינואר 1994. ארכיון הר איתן, תיק: קונספציה מוזיאלית
- רוזנטל, ר', 2001, האם השכול מת?, כתר, תל אביב
- ריבלין, ר', 1998: דברי חה"כ ראובן ריבלין, ישיבה 171 של הכנסת ה-14, 27 בינואר 1998. ארכיון הכנסת

- שלום, ש', 1998: דברי חה"כ סילבן שלום, ישיבה 164 של הכנסת ה-14.
7 בינואר 1998. ארכיון הכנסת
שמיר, א' (1996). הנצחה וזיכרון, עם עובד, תל אביב
- Baudrillard, J., 1983, *Simulations*, MIT Press, Cambridge MA
- Doron, G. & Lebel, U., "Penetrating the Shields of Institutional Immunity: The Political Dynamic of Bereavement in Israel", *Mediterranean Politics* 9 (2), June 2004, pp. 201–220
- Douglas, K; Whitlock, G & Stumm, B (2008). Trauma in the Twenty-First Century, *Life Writing* 5(1), pp. 37–41
- Eliade, M., 1963, *Myth and Reality*, Harper & Row, NY
- Erickson, K. T., "Notes on the Sociology of Deviance", in: Becker, H., 1964, *The Other Side*, Free Press, NY. pp. 9–21
- Fitzgerald, T. A. (1999). My culture made me do it: Media, identity and the politics of recognition. *International Journal of Cultural Policy* 6 (1), pp. 69–90
- Foucault, M., 1973, *The Order of the Things: An Archeology of the Human Sciences*, NY
- Gelber, Y. (2011) *Nation and history: Israeli historiography between Zionism and Post Zionism*, London, Valentine Mitchell
- Goffman, E., 1990, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Penguin, London
- Goodson, I. & Choi, P. L., "Life History and Collective Memory as Methodological Strategies", *Teacher Education Quarterly* 35 (2), 2008, pp. 5–28
- Gusfield, J., 1963, *Symbolic Crusade*, University of Illinois Press, Illinois
- Hermoni, G. & Lebel, U., "Politicizing Memory", *Cultural Studies* 26 (4), 2012, pp. 449–496
- Hauser, T., "The Spirit of the IDF", *Azure* 2, 1997:
<http://azure.org.il/include/print.php?id=403>
- Hill, J. H. & Wilson, T. M. (2003). Identity Politics and the Politics of Identities. *Identities: Global Studies in Culture and Power* 10, pp. 1–8

- Hobsbawm, E., "Invention Tradition: Introduction", in: Hobsbawm, E. & Ranger, T. (eds.), 1983, *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1–14
- Kim, N. (2012). Multiculturalism and the Politics of Belonging: the Puzzle of Multiculturalism in South Korea. *Citizenship Studies* 16(1), 103–117
- Kober, A., "From Heroic to Post-Heroic Warfare – Israel's Way of War in Asymmetrical Conflicts", *Armed Forces and Society* 41 (1), 2015, pp. 96–122
- Krips, H. (2012). New Social Movements, Populism and the Politics of the Lifeworld. *Cultural Studies* 26 (2), pp. 242–259
- Lebel, U., "War Casualties", in: Joseph, P. (ed.), 2016, *SAGE Encyclopedia of War: Social Science Perspectives*, Sage, London, pp. 231–238
- Lebel, U. & Hatuka, G., "Israeli Labor Party and the security elite 1977–2015: De-Militarization as Political Self-Marginalization", *Israel Affairs* 22 (3–4), 2016, 641–663
- Lebel, U. & Rochlin, Y., "From "Fighting Family" to "Belligerent Families": Family-Military-Nation Interrelationships and the Forming of Israeli Public Behavior among Families of Fallen Soldiers and Families of MIAs and POWs", *Social Movements Studies*, 8 (4), 2009, pp. 359–374
- Lebel, U., " 'Casualty Panic': Military Recruitment Models, Civil-military Gap and their Implications for the Legitimacy of Military Loss", *Democracy and Security* 6 (2), 2010, pp. 183–206
- Lebel, U., " 'Second Class Loss': Political Culture as a Recovery Barrier? – Israeli Families of Terrorist Casualties and their Struggle for National Honors, Recognition and Belonging", *Death Studies*, 38 (1), 2014, pp. 9–19
- Lebel, U., "From Domination to Competition: The Yom Kippur War (1973) and the Formation of a New Grief Community," in: Lebel, U. & Lewin, E. (eds.), 2015, *The 1973 Yom Kippur War and the Reshaping of Israeli Civil-Military Relations*, Lanham, MD, Lexington, 55–80

- Lebel, U., 2013, *Politics of Memory – The Israeli Underground's Struggle for Inclusion in the National Pantheon and Military Commemoralization*, Routledge, London and NY
- Lebel, U., 2013b, "The 'Grief Regime' Gatekeepers: 'Victimological Militarism' and the Symbolic Bargaining over National Bereavement Identity", in: Bialas, Z., Jedrzejko, P. & Szoltysek, J. (eds.), 2013, *Culture and Rites/Rights of Grief*, Cambridge Scholars Publishers, Cambridge, 73–99
- Mayo, J. M., 1988, *War Memorials as Political Landscape*, NY
- Mookherjee, M. (2005). *Affective Citizenship: Feminism, Postcolonialism and the Politics of Recognition*, *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 8 (1), pp. 31–50
- Peled, Y. (2010). *Towards a Redefinition of Jewish Nationalism in Israel? The enigma of Shas*, *Ethnic and Racial Studies* 2 (21), pp. 37–41
- Perez, G. M. (2010). *A Tale of Two Barrios: Puerto Rican Youth and the Politics of Belonging*, *Souls: A Critical Journal of Black Politics, Culture and Society* 4 (3), pp. 39–47
- Schwartz, B. & Vagner-Pacifici, R., "The Vietnam Memorials", *American Image* 44 (3–4), 1989, pp. 315–320
- Schwartz, B., "Social Changes and Collective Memory: The Democratization of George Washington", *American Sociological Review* 56 (2), 1991, pp. 221–236
- Shapira, A., "Politics and Collective Memory: The Debate over the 'New Historians' in Israel", *History and Memory* 7 (1), 1995, pp. 9–27
- Sperber, D., 1979, *Rethinking Symbolism*, Cambridge University Press, NY
- Welzer, H., "Communicative Memory", in: Von, H., Erll, A. & Nunning, A. (eds.), 2008, *Cultural Memory Studies*, Walter de Gruyter, NY, pp. 285–300

Wodak, R., "The Discourse Historical Approach", in: Wodak, R. & Meyer, M. (eds.), 2001, *Methods of Critical Discourse Analysis*, Sage, London, pp. 63–94